

X17

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ХАЛІКОВ РУСЛАН ХАЛІКОВИЧ

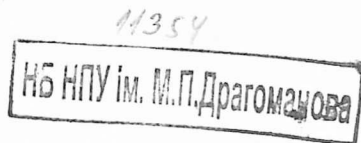
УДК 165.172

**ФОРМИ І НАСЛІДКИ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ
ТРАДИЦІЙ**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії ДВНЗ «Донецький національний технічний університет».

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Білобильський Олександр Володимирович,
Донецький національний технічний університет
професор кафедри філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
Черенков Михайло Миколайович,
Український католицький університет
професор кафедри філософії

кандидат філософських наук
Кисельов Олег Сергійович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
Національної академії наук України
вчений секретар

Захист відбудеться 3 жовтня 2014 р. о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова: м. Київ - 01601, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: м. Київ - 01601, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «29» серпня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Богачевська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження Філософський дискурс двадцятого століття визначався певною кризою модерної раціональності, що поглиблювалася та перейшла до нинішнього століття, залишаючи відкритими питання про сутність та універсальний статус цієї раціональності. Не випадково раціональність і раціоналізація стали і досі залишаються важливим предметом рефлексії мислителів різних галузей філософії. Виникає необхідність подолання модерноцентризму і європоцентризму веберівської школи, постало питання про місце раціонального в людських практиках, зокрема релігійних, що актуалізує тему дослідження в загальнофілософському контексті.

Обрана тема є актуальною для релігієзнавчої теорії, оскільки в сучасному релігієзнавстві сформувалася стала тенденція не досліджувати раціональне в релігії з огляду на її ірраціональну природу. Якщо і теологи, і академічні вчені й погоджуються з існуванням раціонального в релігії, від дослідження цього компоненту нерідко свідомо відмовляються. Ця тенденція домінувала на Заході кілька десятиліть після виходу «Святого» Р. Отто, а в пострадянських країнах – з появою можливості досліджувати релігію поза марксистською методологією. Якщо в радянському науковому атеїзмі релігійний досвід розглядався як псевдо-предмет, що не піддається науковому дослідженню навіть із позицій психології релігії (Д. Угринович, М. Попова), то в сучасному українському релігієзнавстві релігійний досвід часто визнається якщо не єдиним предметом, то принаймні важливою частиною релігієзнавчих зацікавлень.

Найперспективнішим для розвитку академічного релігієзнавства видається підхід, який, визнаючи релігійний досвід за важливу складову сутності релігії, досліджуватиме об'єктивації цього досвіду в соціальному вимірі. Зацікавленість феноменологією релігії простежується серед східноєвропейських феноменологів і релігієзнавців в пострадянський період, проте, з огляду на різноманітність підходів, які пропонує феноменологія релігії, а також на критику, якої вона зазнала, актуальним постає дослідження саме раціональних інтерпретацій (об'єктивації) релігійного (нумінозного) досвіду.

Проблематика раціональності постійно перебуває в фокусі зацікавленості українських філософів та соціологів, але бракує саме релігієзнавчого аналізу раціонального в релігії та раціоналізації релігійних традицій, який би при цьому не відкидав взагалі можливості існування в релігії нумінозного ядра та присутності релігії поза соціальними інституціями. Раціоналізація релігійних традицій досліджується здебільшого в контексті веберівської концепції в межах соціології релігії. Проте для релігієзнавства видається важливим розмежування релігійного досвіду та його раціональних об'єктивацій, а також визначення методології дослідження кожного з цих предметів.

Отже, необхідність подолання наявних у вітчизняному релігієзнавстві лакун у осягненні релігійного феномену раціональними засобами, відсутність комплексних релігієзнавчих досліджень проблеми раціонального в релігії та

раціоналізації релігійних доктрин та практик, визначили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри філософії ДВНЗ “Донецький національний технічний університет” Н-10-12 “Розвиток віртуального простору мережі Інтернет як чинник трансформації релігійного життя сучасної людини”.

Метою дослідження є визначення змісту, механізмів і наслідків раціоналізації релігійних традицій.

Досягненню мети сприятиме виконання наступних **дослідницьких завдань**:

- розкрити специфіку функціонування раціонального в релігійних традиціях;

- дати релігієзнавчу дефініцію поняття раціоналізації, проаналізувати його співвідношення з поняттями секуляризації, модернізації, інституціоналізації, а також виявити зміст і обсяг поняття раціоналізації в контексті конкретних релігієзнавчих дисциплін;

- охарактеризувати основні форми раціоналізації релігійних традицій та практик, причини зростання ролі раціонального виміру в релігії;

- висвітлити наслідки, до яких призводить раціоналізація релігійних традицій та практик;

- оцінити евристичний потенціал поєднання феноменологічного та компаративного підходів для дослідження раціоналізації релігійних традицій.

Об'єкт дослідження – релігійні традиції як суспільні явища.

Предмет дослідження – процес раціоналізації релігійних традицій, його основні форми та наслідки.

Методи дослідження Роботу виконано з дотриманням загальних принципів вітчизняного академічного релігієзнавства – об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. Методологічною базою дисертаційного дослідження є досягнення світової й вітчизняної релігієзнавчої, філософської, соціологічної та історичної наук.

Основою дослідницької методології комплексного дослідження раціоналізації релігійних традицій та практик на перетині філософії та феноменології релігії став феноменологічний підхід.

В процесі формулювання основних положень, висновків та наукової новизни застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, аналогії тощо.

На підставі співставлення історико-культурного матеріалу з використанням компаративного методу проаналізовано функціонально ідентичні форми раціоналізації релігійних традицій.

Для виявлення сутнісно та функціонально інваріантних феноменів у різних релігійних традиціях використано методи абстрагування та узагальнення, зокрема в процесі визначення можливостей та меж використання європоцентричної та християноцентричної термінології в контексті

неавраамічних традицій.

З застосуванням системному підходу після виявлення структурних компонентів створено цілісний образ тієї чи іншої форми раціоналізації релігійної традиції.

Серед феноменологічних методів, застосованих в дисертації, найпродуктивнішим виявився метод епохе, що запобігає упередженому ставленню та дозволяє створити цілісну та об'єктивну модель процесу раціоналізації релігійних традицій.

В феноменологічному контексті застосовано в дисертації метод аісторичного конструювання в процесі порівняння генетично не пов'язаних феноменів різних релігійних традицій.

Наукова новизна результатів дослідження розкрита в наступних положеннях:

Вперше:

- доведено, що раціоналізація є не історичним явищем, пов'язаним з добою європейського модерну, а необхідним атрибутом процесу становлення релігійної традиції, вона притаманна всім релігійним традиціям від самого початку їх становлення як соціальних явищ, коли досвід первинної групи носіїв традиції починає транслюватися в часі та просторі без їхньої безпосередньої участі; пік раціоналізації збігається з переходом від усної пам'яті (oral history) до інституційного та інтерсуб'єктивного існування традиції;

- розмежовано зміст понять раціоналізації та секуляризації, обґрунтовано, що секуляризація є конкретним випадком раціоналізації, що спіткав християнську традицію західноєвропейської культури на етапі модерну; раціоналізація є важливим елементом модернізації, проте триває в християнській традиції ще з I-II століть; раціоналізація є механізмом становлення і розвитку релігійної традиції, а не її занепаду;

- виявлено основні форми раціоналізації релігійних традицій як модули соціального буття релігійної традиції, а саме: завершення кодифікації священних текстів, експлікацію доктрини та становлення легітимної ієрархічної структури; завдяки раціоналізації, що відбувається у вказаних формах, і постає релігійна традиція як соціальне явище, яке може існувати в часі та просторі та зберігатися сутнісно незмінним або принаймні вважатися таким;

- з'ясовано, що завдяки раціоналізації традиційне вчення й зміст первинного релігійного досвіду об'єктивуються, тобто експлікуються та отримують можливість передаватися в часі та просторі без прямої участі носія такого досвіду та свідка певних подій, а отже зміст релігійного досвіду переходить до інтерсуб'єктивної та дискурсивної площини.

Уточнено:

- положення про те, що, попри визнання релігійного досвіду частиною об'єкту релігієзнавства, предметом наукового дослідження доцільно робити не цей досвід, а раціоналізовані елементи релігійної традиції, які є повторюваними та іманентними людині, піддаються систематизації, узагальненню тощо;

- уявлення про релігійний досвід як унікальний, нездатний до транслявання без раціоналізації (принаймні, без вербалізації), а отже і не доступний науковому опису, навіть якщо дослідник вважає себе носієм цього досвіду; необхідним є виведення нумінозного досвіду за межі наукової тематизації, але не через його усунення, а шляхом збереження як необхідного позараціонального центру іманентного релігійного досвіду;

- думку, що наслідком раціоналізації релігійної традиції є не лише проникнення до неї раціонального, але й поява в ній ірраціонального, що можна представити як протистояння раціоналізму та містицизму в межах традиції; раціоналізація завжди загрожує відстороненням на другорядні позиції безпосереднього нумінозного досвіду, а отже перетворенням релігійної традиції на соціальний інститут, не пов'язаний із нумінозним, а існуючий в іманентному просторі; з іншого боку, спроби повторення первинного досвіду призводять до ризику виходу за межі материнської традиції.

Набули подальшого розвитку:

- концепція, згідно якої важливим каталізатором раціоналізації релігійної традиції є загроза її втрати чи спотворення під час передання в часі та просторі. Головними кризовими точками для традиції є інтерсуб'єктивізація та вербалізація первинного досвіду, зміна поколінь (смерть безпосередніх носіїв первинного релігійного досвіду), спроби експлікації, систематизації та фіксації традиційного віровчення, а також зіткнення інтерпретаторських напрямків, які претендують на ортодоксію; результатом появи цих факторів є або раціоналізація традиції, або її зміна, асиміляція чи зникнення;

- концепція «агресивного диспуту»: на матеріалі з історії релігій встановлено найважливіші ознаки усних диспутів як інструменту раціоналізації віровчення певних релігійних традицій – участь в організації та арбітражі представників політичної влади, безпосередня участь двох чи більше найбільш компетентних і легітимних представників сторін, агресивний характер диспуту (спростування аргументації опонента і відстоювання власної), звернення до коментаторської традиції замість апеляції до канонічних текстів і доктрин.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Окремі положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані під час розробки і викладання навчальних курсів із релігієзнавства, філософії, феноменології та соціології релігії, методології релігієзнавчих досліджень, культурології.

Результати дослідження можуть використовуватися при моделюванні релігійних процесів, в класифікаціях та типологіях релігій на підставі виявлення спільного ядра традиції та акцидентальних елементів.

Застосування результатів дослідження може сприяти налагодженню міжконфесійного та державно-церковного діалогів, подальшій розбудові бази правовідносин у галузі свободи совісті та релігійних організацій.

Особистий внесок здобувача Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою автора. Висновки і положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри філософії і релігієзнавства факультету філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту, а також на засіданнях кафедри філософії Донецького національного технічного університету. Окремі положення та ідеї дисертаційного дослідження були апробовані у виступах на конференціях, круглих столах, серед яких: Регіональна конференція «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія» (Донецьк, 2010), XXVII та XXVIII Міжнародні науково-практичні конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2010), I Міжнародна молодіжна релігієзнавча школа з юдаїки (Київ-Умань, 2010), III Міжнародна конференція молодих науковців «Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти» (Чернівці, 2010), Перший Всеукраїнський круглий стіл «Сакральні тексти: коментарі, переклади, інтерпретації» (Острог, 2010), Круглий стіл «Релігієзнавство і сходознавство в контексті дослідження міжнародних відносин» (Харків, 2010), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2011» (Київ, 2011), I Науково-практична конференція «Іслам та ісламознавство в Україні» (Донецьк, 2011), Всеукраїнська наукова конференція студентів й аспірантів філософських факультетів «XIV читання пам'яті Георгія Флоровського» (Одеса, 2011), XXX Міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2011), Міжвузівська науково-практична інтернет-конференція «Людина у філософському вимірі сьогодення» (Харків, 2012), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2012» (Київ, 2012), I Міжнародна молодіжна ісламознавча літня школа «Іслам і мусульмани в Україні» (Сімферополь, 2012), Круглий стіл «Феноменологія релігії і традиціоналізм М. Еліаде» (Донецьк, 2012), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету КНУТШ – 2013» (Київ, 2013), Всеукраїнська наукова конференція студентів й аспірантів філософських факультетів «XVI читання пам'яті Г. Флоровського» (Одеса, 2013), XXXIII Міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2014).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані в 6 статтях у фахових наукових виданнях (у тому числі в одній статті в журналі, що зареєстрований в міжнародних наукометричних базах), статтях і тезах виступів на 14 наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації Структура дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю найбільш ефективного досягнення мети й виконання дослідницьких завдань. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, які містять одинадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 206 сторінок, з них 187 сторінок основного тексту і 19 сторінок списку використаних джерел (198 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, показано зв'язок роботи з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету та завдання, виокремлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження, представлено апробацію дослідження та його структуру.

У першому розділі «Дослідження раціональності та раціоналізації в історії наук про релігію» розглядаються основні сучасні філософські, соціологічні та психологічні погляди на раціональність і раціоналізацію, розмежовуються поняття раціоналізації, інституціоналізації та секуляризації. Розкриття теми починається з огляду філософських концепцій раціональності, розкривається неоднозначність та складність визначення раціональності, а також акценти, які сучасні філософи роблять на соціальному та інтерсуб'єктивному характері раціональності. Розглядаються соціологічні та психологічні концепції раціоналізації, простежується внутрішня необхідність у раціоналізації будь-якого феномену, що перебуває в соціальному середовищі.

У підрозділі 1.1. «Осмилення раціональності та раціоналізації в сучасній філософській думці» розглядається питання про сутнісні риси раціональності, розглядається зв'язок раціональності з науковим світоглядом та модерною раціональністю. Також проведено розмежування раціональності в широкому сенсі слова, тобто раціональності як механізму регулювання соціальних дій, та раціональності в логічному розумінні – як відповідності законам розуму. Виявлено соціальний зміст та залежність раціональності від аксіологічних доміант культури, залежність визначення та характеру раціональності від дискурсу, а також соціальний характер обох. Встановлено соціальний зміст прагматичної раціональності, яка тісно пов'язана з цілерациональністю та орієнтири якої також залежать від культурного тла. Звернено увагу на значний інтерес до проблематики раціональності в сучасній вітчизняній філософії. Між тим, у релігієзнавстві не приділяється значної уваги раціональності та раціоналізації, зокрема й через методологічні пошуки, які скеровують релігієзнавчі дослідження до проблематики релігійного досвіду, залишаючи раціоналізовані об'єктивності останнього не досліджуваними.

У підрозділі 1.2. «Соціологічне, психологічне і філософське розуміння феномену раціоналізації» розглядається зміст раціоналізації як явища, з необхідністю притаманного релігійним традиціям, і завдяки якому досвід первинної групи носіїв традиції починає транслюватися без їхньої прямої участі – тому кульмінація процесу раціоналізації релігійної традиції відповідає часу переходу від доби oral history до інституціоналізованого та інтерсуб'єктивного виміру. Основними формами раціоналізації релігійних традицій є фіксація канонічних зразків і доктрини та постання ієрархічної структури. Ці форми раціоналізації пропонуються як більш коректний предмет під час дослідження релігійної традиції. Проаналізовано зв'язок між поняттями раціоналізації та секуляризації, причому секуляризація визнана етапом раціоналізації

християнської традиції в західноєвропейській цивілізації. Також простежено співвідношення понять раціоналізації та інституціоналізації як процесів, що переводять певне явище до соціального виміру існування завдяки нормалізації та організації.

Другий розділ «Методологічні засади дослідження раціоналізації релігійних традицій» присвячено методологічним проблемам дослідження раціональних елементів у релігії у порівнянні з ірраціональними елементами, а також виявленню можливостей застосування феноменологічного підходу під час дослідження раціоналізації релігійних традицій. Пропонується, залишаючи об'єктом релігієзнавства релігію як сукупність раціональних та ірраціональних елементів, зосередитися під час релігієзнавчого дослідження на раціональному в релігії, зокрема – на феномені раціоналізації релігійних традицій.

У підрозділі 2.1. «Можливість обрання раціонального в релігії предметом релігієзнавства» розглядається релігія як складне явище, яке охоплює суб'єктивний релігійний (нумінозний) досвід та його раціоналізовані об'єктивації. Ставиться питання про можливість наукового дослідження раціональної та ірраціональної складових релігії як об'єкту релігієзнавства. Релігійний досвід визнається таким, що не відповідає вимогам до предмету наукового дослідження, через що релігієзнавець, беручи його як предмет, ризикує перейти або на теологічні, або на психологічні позиції. Раціональним елементом релігії є об'єктивації релігійного досвіду в елементах соціального порядку – віровченні, обрядовій практиці, соціальній ієрархічній структурі тощо. Такі елементи підвладні науковому дослідженню, проте характеризують релігію як соціальний інститут і не охоплюють найголовнішої, хоч і невлучимої, її специфічної риси – спілкування з трансцендентним. Дисертант обстоює позицію дослідження раціональних об'єктивацій релігійного досвіду, наголошуючи при цьому, що саме через статус інтерпретації релігійного досвіду в інтерсуб'єктивному вимірі феномен визнається релігійним і стає предметом релігієзнавчого дослідження.

У підрозділі 2.2. «Поєднання феноменологічного та компаративного підходів під час дослідження раціоналізації релігійних традицій» аналізуються особливості феноменологічного напряму в релігієзнавстві, які роблять цей напрям релевантним під час дослідження раціоналізації релігійних традицій. Розкриваються причини критики класичної феноменології релігії представниками інших дослідницьких парадигм і пропонується спрямувати методологію феноменології релігії на дослідження раціоналізації релігійних традицій, з використанням матеріалів історії релігії. Такий підхід, на думку автора, сприятиме побудові теорії релігії на аналізі сутнісно та функціонально інваріантних форм, що притаманні будь-якій релігійній традиції як соціальному явищу. Розглянуто раціональний елемент у релігійній традиції як такий, що складається з двох аспектів: теоретичного та прагматичного. В теоретичному аспекті релігійного дискурсу раціональність виступатиме як спроба осягнення трансцендентного, експлікації та інтерпретації завдяки законам розуму; в аспекті релігійної практики (прагматичному) відбувається уніфікація дій, що

репрезентують у зовнішній вимір як духовний досвід, так і його теоретичне осмислення. Перший аспект пов'язаний з канонем і доктриною, а другий – із соціальною ієрархічною структурою. Третім аспектом релігійної традиції є ірраціональний нумінозний досвід, який пропонується не робити безпосереднім предметом дослідження.

Третій розділ «Укладання канону та канонізація авторитетних релігійних текстів» присвячено аналізу процесу кодифікації авторитетних релігійних текстів у контексті експлікації та фіксації релігійної традиції. Логіка розділу зумовила визначення критеріїв, що дозволили говорити про сутність кодифікації, відсуваючи на другий план мінливі риси канонічних текстів, що залежать від культурної ситуації. Далі розглянуто специфіку процесу кодифікації в період поступового розвитку традиції, коли фіксація відбувається за внутрішніми законами існування релігійної традиції в соціальному вимірі. Завершується розділ аналізом специфіки стрімкої фіксації канонічного тексту, яка відбувається, зазвичай, під тиском зовнішніх чинників.

У підрозділі 3.1. «Канон як релігієзнавчий концепт» проаналізовано основні визначення поняття канону як релігієзнавчого концепту, який приходить до релігієзнавства з християнської теології та екстраполюється на інші релігійні традиції. Визначається методологічна база такої екстраполяції, досліджуються проблеми з перенесенням конотацій, які притаманні розумінню канонічного тексту з християнської точки зору, на нехристиянські релігійні традиції. Основним критерієм канонічності є фіксація структурного та змістовного зразка авторитетним для відповідної релігійної традиції чином та його недоторканість. Головним критерієм, що дозволяє зафіксувати канон, є консенсус авторитетних функціонерів, які відповідають за уніфікацію тексту та його передання в незмінному вигляді. Піком раціоналізації є акт остаточної фіксації тексту на основі свідомої конвенції, оскільки він відбувається завдяки авторитетові функціонерів, які не мають статусу носіїв унікального релігійного досвіду, але мають авторитет зберігачів та трансляторів традиції.

У підрозділі 3.2. «Специфіка постановня та кодифікації канону авторитетних текстів у період поступового розвитку традиції» розглянуто внутрішні чинники, які роблять необхідним для релігійної традиції, що раціоналізується, виникнення канонічного тексту; піддано аналізу процеси постановня християнського та буддійських канонів. Канонічний текст експлікує та вводить до дискурсу фундаментальні положення, на які спирається релігійна традиція, а також дозволяє передавати ці положення в просторі та часі. Постановня канонічного тексту відбувається разом із інституціоналізацією релігійної традиції – цей етап існування релігійної традиції відповідає часу переходу від oral history до організованої пам'яті. Постановня канону як форми раціоналізації релігійної традиції пов'язане з переведенням традиції з виміру індивідуального релігійного досвіду до простору соціальної дії та дискурсу.

Необхідність фіксації канонічного зразка (письмового тексту, іконопису, обряду тощо) зумовлена важливістю правильної передачі віровчення в часі та просторі, коли постає загроза спотворення традиції під час трансляції,

інтерпретації чи перекладу. Завдяки канонізації певного тексту відбувається уніфікація традиції як соціального інституту, стандартизація тлумачення основних доктринальних норм – задаються межі дискурсу щодо ортодоксії.

У підрозділі 3.3. «Фіксація канону через загрозу різкого переривання традиції» проаналізовано роль загрози переривання традиції в процесі фіксації сакрального тексту. Розглянуто та проаналізовано специфіку канонізації Корану, Мішни та Гуру Грантх Сахіб. Виявлено, що загроза переривання релігійної традиції через зовнішні та внутрішні процеси є важливим каталізатором фіксації канонічного тексту, і без такої загрози текст може існувати без канонічного статусу тривалий час як первинна експлікація віровчення. Фіксація канонічного тексту, таким чином, щільно пов'язана також із загрозою ідентичності. Проте варто наголосити також і на тому, що будь-яка фіксація канонічного зразка – літературного, архітектурного, іконографічного тощо – відбувається в схожих умовах, під час загрози ззовні чи зсередини існуванню та цілісності традиції. Серед прикладів нелітературних канонів можна вказати єгипетську храмову архітектуру, християнський та буддійський іконопис, канонічну каліграфію гурмухкі тощо.

В четвертому розділі «Експлікація та фіксація віровчення релігійної традиції у вигляді раціоналізованої доктрини» визначено основні риси процесу раціоналізації віровчення та постановня систематичної доктрини релігійної традиції під час її переходу до інтерсуб'єктивного способу існування. Простежено роль боротьби за ортодоксію в межах традиції та боротьби з іншими традиціями у процесі постановня раціоналізованої доктрини, а також визначено, що процес раціоналізації призводить також і до появи зворотних тенденцій, які відмовляються від фіксації та систематизації доктрини й виступають за переважну цінність отримання особистого релігійного досвіду, замість формальної належності до традиції на підставі знання доктрини.

У підрозділі 4.1. «Раціоналізація віровчення в процесі боротьби за ортодоксію» досліджено експлікацію віровчення, як частину процесу раціоналізації релігійної традиції, що доповнює фіксацію канону. Канонічний текст не дає розгорнутої експлікації фундаментальних положень віровчення, тому залишає широкий простір для інтерпретацій, а це сприяє розпорошеності, яка присутня в межах традиції на початковому етапі її існування.

Стабілізація існування релігійної традиції як соціального інституту потребує відповідної конкретизації та уніфікації її світоглядних орієнтацій, що відбувається внаслідок систематизації доктрини, яка вже частково розкрита в канонічних текстах. Каталізатором процесу подальшої раціоналізації виступає поява різноманітних інтерпретаторських шкіл і напрямів у межах релігійної традиції, що претендують на ортодоксальність і вплив на adeptів. Протистояння між представниками таких напрямків дозволяє поставити питання про переведення їхніх інтерпретацій традиційного вчення до дискурсивної площини, де й відбувається боротьба за ортодоксальний статус.

В підрозділі проаналізовано головні риси полемічної боротьби на прикладі найгострішої форми протистояння – усного диспуту, а також

продемонстровано роль боротьби за ортодоксію в фіксації меж спекуляції щодо віровчення, тобто меж ортодоксії.

У підрозділі 4.2. «Розмежування прихильників і противників раціоналізації доктрини» простежується важливий аспект раціоналізації віровчення релігійної традиції, коли разом із постанням систематизованої та уніфікованої доктрини, яка експлікує основні положення віровчення традиції в дискурсі про ортодоксію, відбувається зростання містичних настроїв, прихильники яких бачать у раціоналізованій доктрині відхід від живого досвіду першого покоління носіїв традиції та відмовляються від раціональності.

Проблема раціоналізації пов'язана з модернізмом усередині традиції, що викликає неодмінну фундаменталістську та консервативну реакцію з боку деяких представників традиції. Релігійна система починає існувати в двох вимірах – раціоналізованому та містичному, між представниками яких починається новий етап боротьби за ортодоксальний статус, за монополію на володіння абсолютною істиною. Оскільки прихильники раціоналізації релігійної традиції частіше мають перевагу в протистоянні з містичними, саме вони складають базис для соціальної ієрархічної структури, яка покликана транслювати традицію в часі та просторі. Розглянуто приклади з історії класичної даоської та ісламської філософії, які дозволяють простежити специфіку відсуення містичного підходу на периферію розвитку традиції.

В п'ятому розділі «Постання соціальної ієрархічної структури, що покликана зберігати цілісність та незмінність традиції» досліджено постання соціальної ієрархічної структури – носія легітимності та ортодоксії, або соціально-організаційну форму раціоналізації, а також заміні критерію легітимності релігійних функціонерів з харизматичного на раціональний. Ця ієрархічна структура об'єднує авторитетних функціонерів, які відповідають за відправлення культу, тлумачення віровчення, регуляцію позакультового життя спільноти, релігійну освіту. Без легітимної авторитетної інституції релігійна традиція потрапляє під загрозу зникнення, асиміляції, або принаймні не здобуває значного поширення. В розділі доводиться, що роль раціонального чинника зростає із зануренням традиції до соціального виміру – оскільки будь-яка соціальна діяльність вимагає регулятивних відносин всередині спільноти, а підставою такої регуляції можуть бути лише раціональні за природою консенсус і взаєморозуміння, то саме раціональність і характеризує діяльність ієрархічної інституції, що регулює життя релігійної спільноти.

У підрозділі 5.1. «Соціальна ієрархічна структура як носій авторитету і легітиматор ортодоксії в просторі та часі» проаналізовано роль соціальної ієрархічної структури в межах релігійної традиції. Ця форма раціоналізації спирається на два способи організації ієрархічної структури, яка покликана відповідати за збереження цілісності та автентичності традиції. Одним із таких способів є організація легітимного інституту мирян, які не мають авторитету для оновлення доктринальних положень, проте забезпечують дотримання вже наявних віроповчальних норм. Критеріями відбору до такої інституції є вірність традиційним авторитетам, достатня компетентність у питаннях віровчення та

високий рівень моралі. Основне джерело легітимності рішень цього органу – колегіальність. Більш авторитетною є ієрархія священнослужителів, які мають повноваження не лише для збереження вже фіксованих елементів доктрини та текстів, а і для фіксації їх. Проте члени цієї ієрархії також мають не особистий харизматичний авторитет, а інституційний. Через це легітимність їхніх рішень також залежить від консенсусу. В межах підрозділу проаналізовано приклади постановня легітимної ієрархії як мирян, так і священників.

У підрозділі 5.2. «Зростання ролі релігійної освіти як альтернативної основи авторитету релігійного діяча поряд із харизматичною ініціацією» розглядається зростання ролі релігійної освіти у процесі раціоналізації релігійних традицій. Соціально-організаційна форма раціоналізації призводить до доповнення чи заміни особистого нуміозного досвіду як критерію легітимності раціональними критеріями, серед яких переважає релігійна освіта. Освіченість, поряд із моральністю, дозволяє представникам ієрархічної структури мати достатній рівень особистого авторитету, який би доповнював колегіальний авторитет, притаманний ієрархічній структурі загалом як легітимному нащадку носіїв первинного нуміозного досвіду. Сягання піку першої хвилі зростання ролі релігійної освіти як критерію авторитетності відбувається з переходом від доби oral history до доби інституціонального існування релігійної традиції. Наступні хвилі простежуються протягом існування традиції як соціального інституту, в разі потреби у захисті позиції власної організації в боротьбі з конкурентними напрямками всередині традиції або під час зіткнення з іншою традицією. Кожна з таких хвиль зазвичай характеризується виникненням значної кількості релігійних освітніх закладів, підвищенням ролі світської освіти та уміння вести аргументовану полеміку. Між тим, кожна з таких хвиль породжує не лише сплеск розвитку релігійної освіти, а й сплеск протистояння раціоналізації, коли частина вірян виступає на захист особистого нуміозного досвіду. Досліджено дві хвилі зростання ролі релігійної освіти на матеріалі раціоналізації християнської традиції – за доби патристики та реформації.

ВИСНОВКИ

Беручи за предмет раціоналізовані елементи релігійної традиції, проте визнаючи дорациональний нуміозний досвід важливою складовою об'єкту релігієзнавства, який, втім, не може стати адекватним предметом наукової тематизації, в дисертаційному дослідженні феномену раціоналізації релігійних традицій виокремлено та розглянуто основні форми та наслідки раціоналізації. В процесі зіставлення форм раціоналізації релігійної традиції з формами інституціоналізації, на підставі функціональної тотожності, було виявлено сутнісні (інваріантні) риси трьох основних форм (канон, доктрина та соціальна структура) завдяки дослідженню їх проявів у межах різних традицій. При цьому було піддано аналізу історико-культурний фон, на якому відбувалася раціоналізація відповідної традиції, а також ставлення самих adeptів до

процесів раціоналізації. На основі даних дослідження основних форм раціоналізації релігійних традицій, зроблено наступні висновки:

- Найпоширенішим у сучасній філософській думці визначенням раціональності є розуміння її як впорядкованості навколишнього та внутрішнього світу відповідно до аксіологічних орієнтирів конкретної культури. Дисертантом доведено, що раціоналізацією слід вважати процес іманентизації, уніфікації та інтерсуб'єктивізації реальності, пояснення її за допомогою розуму та впорядкування на підставі надання іманентних людському розуму змістів природним об'єктам. Релігію можна розглядати і як інструмент раціоналізації (задовільняє потребу людини в поясненні невідомого та впорядкуванні природного за допомогою розуму), і як середовище останньої (нумінозний досвід переходить до інституційного існування у формі релігійної традиції).

- Пік раціоналізації приходить на момент переходу від доби oral history до інституціоналізованого виміру існування традиції, хоча раціоналізація триває й після цього переходу, і може іноді посилюватися внаслідок як викликів ззовні, так і внутрішніх релігійних процесів. Раціоналізація відбувається під час інституціоналізації будь-якої традиції та не пов'язана лише з європейським модерном, натомість модерн є результатом раціоналізації християнської традиції в Західній Європі. Секуляризація, з якою нерідко пов'язують раціоналізацію, є конкретним виявом останньої.

- Раціоналізація релігійних традицій відбувається в трьох основних формах – у формі канонізації зразків, експлікації доктрини та постановня соціальної структури. Ці три форми раціоналізації утворюють об'єктивований вимір релігійної традиції та можуть стати предметом наукового дослідження, при цьому не відбувається підміна релігійного ані соціальним, ані трансцендентальним чи психологічним. Через необхідність переходу до інтерсуб'єктивності під час трансляції в часі та просторі унікальний релігійний досвід переходить до інтерсуб'єктивної площини.

- Утворення канону експлікує та вводить до соціального дискурсу фундаментальні положення, на які спирається релігійна традиція, а також дозволяє передавати ці положення у максимально незмінному вигляді новим adeptам, запобігаючи спотворенню традиції під час трансляції, інтерпретації чи перекладу. Постановня канонічного тексту відбувається разом із фіксацією доктрини релігійної традиції та ієрархічної структури – кульмінація цього етапу існування релігійної традиції відповідає часу переходу від oral history до організованої пам'яті. Головною ознакою канону релігійного тексту є недоторканість завдяки кодифікації, авторитетної у межах конкретної традиції. Головним критерієм, що дозволяє зафіксувати канон, є консенсус авторитетних функціонерів, які відповідають за уніфікацію тексту та незмінне його передавання в часі та просторі. Піком раціоналізації є акт остаточної фіксації тексту на конвенційній основі, оскільки він здійснюється функціонерами, які не мають статусу носіїв первинного досвіду, але мають інституційний авторитет. Фіксація канону детермінована загрозами ідентичності та є відповіддю на них.

• Поява систематизованої доктрини остаточно експлікує засади віровчення традиції та встановлює межі спекуляції щодо них. Оскільки нумінозний досвід першого покоління носіїв традиції не передбачає раціоналізованого пояснення основних норм віри, на першому етапі існування релігійної традиції йдеться лише про первинне формулювання доктринальних норм. Проблема експлікації доктрини виникає під час переходу традиції до інституціоналізованого виміру, з відходом харизматичних діячів першого покоління, авторитет нумінозного досвіду яких знімав необхідність систематизації доктрини. Перехід від першого покоління вірян до наступних відповідає першій хвилі раціоналізації доктрини, а наступні хвилі пов'язані з виникненням конкуруючих у межах традиції напрямів, а також із зіткненням цієї традиції з іншими. Полеміка каталізує експлікацію та систематизацію доктрини. Найбільш гострим типом полемічного протистояння є безпосередній усний диспут між представниками інтерпретаторських течій у межах традиції або між представниками конкуруючих традицій. З іншого боку, раціоналізація віровчення призводить до відмови частини вірян від раціональної доктрини, в якій вони бачать відхід від живого досвіду, тобто раціоналізація доктрини викликає неодмінну фундаменталістську реакцію.

• Процес постання ієрархічної структури, або соціально-організаційна форма раціоналізації релігійної традиції, з одного боку, створює середовище, в якому відбувається подальша раціоналізація, з іншого – раціоналізація соціального виміру існування релігійної традиції спирається на легітимність інших джерел, які, у свою чергу, легітимовані харизматичним способом. Ця форма раціоналізації доповнює харизматичний чинник легітимації авторитету функціонерів чинниками моралі та освіти. Необхідність раціоналізації зумовлена неможливістю підкріплювати авторитет функціонерів завдяки особистій харизматичній ініціації після завершення періоду *oral history*. Сплески цієї форми раціоналізації відбуваються як у період переходу традиції до інституційного існування, так і в подальшому. Соціально-організаційна форма раціоналізації релігійної традиції спирається на два способи організації ієрархічної структури, покликаної відповідати за збереження цілісності та автентичності традиції, а саме легітимний інститут мирян та ієрархію священнослужителів, і в обох випадках члени цієї структури мають не особистий харизматичний авторитет, а колегіальний, інституційний авторитет.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

у фахових виданнях:

1. Халіков Р. Х. Категорія раціональності та її роль у релігійному дискурсі / Р. Халіков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 177-184.

2. Халіков Р. Х. Перспективи дослідження раціонального та ірраціонального в релігії / Руслан Халіков // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Рута, 2011. – № 1(5). – С. 37-41.
3. Халіков Р. Х. Специфіка застосування феноменологічного підходу під час дослідження раціонального в релігії / Руслан Халіков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 4. – С. 132-136.
4. Халіков Р. Х. Термін «канон» та його релевантність щодо текстів поза авраамічного контексту: на прикладі Тіпітаки, Ганчжура і Данчжура / Руслан Халіков // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 60. – С. 68-78.
5. Халіков Р. Х. Процеси раціоналізації і секуляризації та їх відображення в релігієзнавчому дискурсі / Руслан Халіков // Практична філософія. – 2012. – № 1. – С. 113-118.

у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

6. Халіков Р. Х. Перехід від апостольства до єпископату як форма раціоналізації християнської традиції / Руслан Халіков // Схід. – 2013. – № 5. – С. 203-208.

в інших виданнях:

7. Халіков Р. Х. Полеміка як чинник раціоналізації релігійного дискурсу / Руслан Халіков // Актуальні питання творчості Г. В. Флоровського / ОНУ ім. І. І. Мечникова: науково-дослідницький центр «Компаративістські дослідження релігії»; ред. Е. І. Мартинюк, О. А. Івакін, В. А. Кравченко та ін. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 196-208.
8. Халіков Р. Х. Міжконфесійний діалог в українському суспільстві в контексті лаїцизації соціальних аксіологій / Руслан Халіков // «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія»: матеріали доповідей конференції, 13-14 травня 2010 року. – Донецьк, 2010. Т. 2. – С. 309-313.
9. Халіков Р. Х. Розподіл галузей духовного впливу – можливість співпраці духовних і світських еліт / Руслан Халіков // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXVII міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Наука і освіта, 2010. – С. 289-291.
10. Халіков Р. Х. Чи є філософія релігії наслідком раціоналізації релігійного дискурсу? / Руслан Халіков // Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти: Матеріали III Міжнародної конференції молодих науковців 28-29 жовтня 2010 року. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – С. 299-302.
11. Халіков Р. Х. Фіксація сакрального знання – відповідь на загрозу переривання традиції (на прикладі кодифікації Мішни) / Руслан Халіков // Сакральні тексти: коментарі, переклади, інтерпретації: Матеріали Першого Всеукраїнського круглого столу. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – С. 51-52.
12. Халіков Р. Х. Зміна статусу Гуру Грантх Сахіб при гуру Гобінді – відповідь на загрозу сикхській ідентичності / Р. Халіков // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXVIII

- міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Наука і освіта, 2010. – С. 255-257.
13. Халіков Р. Х. Розмежування прихильників і противників раціональності в межах класичної ісламської релігійної філософії / Р. Халіков // Матеріали конференції студентів-філософів – VI-XII наукових читань пам'яті Г. Флоровського. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 241-243.
  14. Халіков Р. Х. Раціональне в релігії як предмет релігієзнавства / Руслан Халіков // Дні науки філософського факультету – 2011: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Київський університет, 2011. – Ч. 6. – С. 64-66.
  15. Халіков Р. Х. Раціональний діалог – засіб успішного існування української умми / Руслан Халіков // Іслам та ісламознавство в Україні: Матеріали I науково-практичної конференції. – Донецьк: Наука і освіта, 2011. – С. 108-111.
  16. Халіков Р. Х. Диспут Моше бен Нахмана та Пабло Хрестіані як характерний приклад релігійної полеміки / Руслан Халіков // Іудаїзм: Дослідження історії та віровчення: Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки; ред. А. М. Басаурі Зюзіна, В. В. Черноіваненко. – К.: MAP, 2011. – С. 213-220.
  17. Халіков Р. Х. Раціональні засади міжконфесійних відносин в Україні / Руслан Халіков // Україна і світ: Політичні, економічні та культурологічні питання. Збірник наукових праць. – Харків: ПВНЗ «Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум»», 2011. – С. 238-242.
  18. Халіков Р. Х. Дискурс про секуляризацію в постсекулярному суспільстві / Руслан Халіков // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXX міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Наука і освіта, 2011. – С. 92-95.
  19. Халіков Р. Х. Раціоналізація в релігії як предмет психології та культурної антропології / Руслан Халіков // Людина у філософському вимірі сьогодення / Матеріали міжвузівської науково-практичної інтернет-конференції (23 березня 2012 р., м. Харків). – Х.: НФаУ, 2012. – С. 119-121.
  20. Халіков Р. Х. Канонізація Корану як приклад фіксації канонічного тексту протягом першого покоління існування релігійної традиції / Руслан Халіков // Іслам та ісламознавство в Україні: Матеріали II науково-практичної конференції. – Донецьк: ЦРДМДС, 2012. – С. 104-111.
  21. Халіков Р. Х. Соціально-організаційна форма раціоналізації релігійної традиції / Руслан Халіков // Дні науки філософського факультету – 2013: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Київський університет, 2012. – Ч. 5. – С. 99-101.
  22. Халіков Р. Х. Подолання сучасними теоріями секуляризації зосередженості на американській аномалії / Руслан Халіков // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXXIII міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2014. – С. 26-28.

АНОТАЦІЯ

Халіков Р. Х. Форми і наслідки раціоналізації релігійних традицій. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Донецький національний технічний університет. – Донецьк, 2014.

В дисертації визначаються та аналізуються основні форми раціоналізації релігійних традицій, а також результати, до яких призводять ці форми. Головним результатом раціоналізації є власне постання релігійної традиції як соціального явища, оскільки раціоналізація дозволяє перевести суб'єктивний релігійний досвід до інтерсуб'єктивної площини. Три форми раціоналізації релігійних традицій, досліджувані в дисертації, – це уніфікація та фіксація канону, систематизація та фіксація доктрини, а також постання соціальної ієрархічної структури.

На основі поєднання феноменологічного та компаративного підходів простежуються конкретні вияви трьох форм раціоналізації в історії релігійних традицій, виводяться їхні сутнісні інваріантні риси, а також ситуативні риси, спричинені особливостями культурного фону. Аналіз сутнісних рис дозволяє побудувати модель раціоналізації та цілісну теорію релігії, що враховує важливу роль релігійного досвіду, проте робить своїм предметом раціоналізовані об'єктивності цього досвіду.

Ключові поняття: раціоналізація, релігійна традиція, канон, доктрина, ієрархічна структура, феноменологічний підхід.

АННОТАЦИЯ

Халиков Р. Х. Формы и последствия рационализации религиозных традиций. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Донецкий национальный технический университет. – Донецк, 2014.

В диссертации определены и проанализированы основные формы рационализации религиозных традиций, а также результаты, к которым приводят эти формы. Автор не утверждает, что данные формы являются единственными, но они в полной мере отображают становление и теоретической рефлексии, и социальной базы, необходимых для дальнейшего существования традиции, передачи её в пространстве и времени. Три формы рационализации религиозных традиций, исследуемые в диссертации, – это унификация и фиксация канона, систематизация и фиксация доктрины, а также становление социальной иерархической структуры. Главным результатом

рационализации является становление религиозной традиции как социального явления, поскольку рационализация позволяет перевести субъективный религиозный опыт в интерсубъективную плоскость. Рационализация, таким образом, является непременным атрибутом становления религиозной традиции, и не ведёт к её упадку, а наоборот, способствует институционализации и жизнеспособности даже при отсутствии обновления нуминозного опыта. Благодаря рационализации религиозной традиции задаются пределы дискурса об ортодоксии, эксплицируются изначально не артикулированные вероучительные и мировоззренческие установки традиции, легитимируются способы передачи традиции в условиях отсутствия носителей изначально религиозного опыта, специально обученными функционерами. В диссертации рассмотрены такие важные рычаги рационализации, как полемика и консенсус.

В исследовании доказано, что пик рационализации религиозной традиции совпадает с переходом от *oral history* к организованной памяти – данный концепт был предложен исследовательской группой под руководством Яна Ассмана и используется в философии и антропологии культуры, но пока не получил должного раскрытия в украинском религиоведении. С другой стороны, пройдя пик рационализации, религиозная традиция может продолжать рационализироваться в дальнейшем, отвечая на внутренние и внешние вызовы. Также в диссертации соотнесено понятие рационализации в том смысле, в котором использует его автор исследования с понятиями секуляризации и институционализации, причём утверждается, что секуляризация в общепринятом модерноцентричном понимании является лишь частным случаем процесса рационализации.

Для исследования форм рационализации религиозных традиций используется методология феноменологического религиоведения, при этом общее представление о том или ином феномене предлагается строить на основе сравнения функционально идентичных явлений в конкретных религиозных традициях. Религиозный опыт как один из важнейших ориентиров феноменологии религии не выбирается в качестве предмета исследования, поскольку не является релевантным для академического религиоведения, позволяя строить скорее теологические, философские или психологические интерпретации религии. Религиозный (или нуминозный) опыт признается важнейшей составляющей религиозной традиции, но в качестве предмета научного исследования предлагается взять именно рационализированные объективации данного опыта, поддающиеся позитивному изучению. Обезопасить результаты исследования от субъективных интерпретаций диссертанта позволяет широкое обращение к текстам носителей религиозных традиций (а следовательно, и присущего последним опыта), которые рефлексируют над элементами собственных традиций. Кроме того, привлекается историко-религиоведческий материал. На основе соединения феноменологического и компаративного подходов прослеживаются конкретные проявления трех основных форм рационализации в истории религиозных традиций, выводятся их существенные инвариантные черты, а также ситуативные

черты, обусловленные особенностями культурного фона. Анализ сущностных черт позволяет построить модель рационализации и целостную теорию религии, которая условно разделяет инвариантное ядро и зависящие от историко-культурного контекста отличия.

Ключевые понятия: рационализация, религиозная традиция, канон, доктрина, иерархическая структура, феноменологический подход.

SUMMARY

Khalikov R. Kh. Forms and results of the rationalization of religious traditions. – Manuscript.

The dissertation for the Candidate degree of Philosophical Sciences, speciality 09.00.11 – Religion Studies. – Donetsk National Technical University. – Donetsk, 2014.

The dissertation identifies and analyses the main forms of rationalization of religious traditions, as well as the results these forms lead to. The main result of the rationalization, in fact, is the formation of the religious traditions as social phenomenon, because rationalization allows us to transfer the subjective religious experience into the intersubjective plane. The dissertation investigates three forms of rationalization of religious traditions – unification and the fixation of the canon, systematization and fixation of the doctrine, as well as the formation of the social hierarchy.

On the basis of the connection of phenomenological and comparative approaches the specific manifestations of the three forms of rationalization in the history of religious traditions can be traced, their essential invariant features are concluded, as well as situational features, caused by the peculiarities of the cultural background. The analysis of the essential features allows us to build a model of the rationalization and the integral theory of religion, taking into account the important role of religious experience, but the subject of this theory is rationalized objectification of this experience.

Key words: rationalization, religious tradition, canon, doctrine, hierarchical structure, phenomenological approach.